

Ресоціалізація неповнолітніх, звільнених від відбування покарання з випробуванням

З набуттям в Україні чинності нового кримінального кодексу, суди стали широко застосовувати стосовно неповнолітніх, які скоїли злочини, покарання, не пов'язані з позбавленням волі, зокрема звільнення від кримінальної відповідальності з випробуванням. Активне застосування щодо неповнолітніх правопорушників покарань, не пов'язаних із позбавленням волі, відповідає світовим стандартам правосуддя щодо неповнолітніх, викладеним у резолюції 40/33 генеральної Асамблеї ООН 10 грудня 1985 р. ("Пекінські правила"). Адже лише перебування у відкритому середовищі створює належні умови для соціалізації підлітків. Проте застосування альтернативних покарань згідно з п. 23-25 Пекінських правил має бути пов'язане з наданням їм необхідної допомоги у вирішенні побутових проблем, навчанні та працевлаштуванні, із залученням до їх перевиховання соціальних служб, добровільних організацій, представників місцевих спільнот [3, с. 22-23].

Ресоціалізація неповнолітніх, засуджених за скоєння злочину, є процесом реінтеграції їх у суспільство, під час якого неповнолітні мають відновити свій соціальний статус, набути якостей, необхідних для успішної правослужняної поведінки та розв'язання проблем, поновити або встановити позитивні соціальні зв'язки, включитися у навчальну й трудову діяльність. Досягнути таких результатів лише за допомогою контролю з боку установ виконання покарання неможливо. Робота з ресоціалізації неповнолітніх, звільнених від відбування покарань з випробуванням, ускладнюється тим, що вони, як правило, залишаються у тому ж мікросередовищі, де сформувалася їх протиправна поведінка. Можливості для безпосереднього корекційного впливу на сім'ю, учнівський або трудовий колектив, неформальну групу підлітків, вирішення їх матеріально-побутових проблем в інспекторів кримінально-виконавчої інспекції (КВІ) - установи, що згідно з кримінально-виконавчим кодексом України здійснює функції виправлення та ресоціалізації засуджених до покарань, не пов'язаних із позбавленням волі, обмежені. Отже, є потреба у проведенні з підлітками та молодими людьми, звільненими від відбування покарання з випробуванням, комплексної соціально-педагогічної роботи, спрямованої на усунення чинників, що призвели до скоєння ними правопорушень і заважають їх ре-

соціалізації. Проте технологія та методи такої роботи потребують розробки та адаптації до впровадження в умовах існуючої в Україні системи виконання альтернативних покарань, що складає наукову та методичну проблему.

Питання соціально-педагогічної роботи з неповнолітніми засудженими в сучасних умовах розглядається в ряді науково-методичних публікацій. Так, В.І.Кривуша аналізує закономірності та принципи ресоціалізації неповнолітніх правопорушників в умовах установ виконання покарання та особливості організації індивідуальної виховної роботи з неповнолітніми правопорушниками [3]. В.М.Синьов та співавтори розглядають питання психолого-педагогічної корекції неповнолітніх, що перебувають у конфлікті зі законом, методів перевиховання та соціальної роботи з неповнолітніми в умовах позбавлення волі [10]. О.В.Беца, О.Л.Іванова, В.М.Любченко та співавтори розглядають питання соціальної адаптації осіб, звільнених з місць позбавлення волі, постпенітенціарного патронажу, теоретичні питання соціальної реабілітації та методи соціальної роботи з особами, які звільнилися з місць позбавлення волі [7]. С.В.Толстоухова та співавтори розкривають особливості технології роботи центрів соціальних служб для дітей, сім'ї та молоді з неповнолітніми, які повертаються з місць позбавлення волі [11]. О.В.Беца, Н.М.Лакіза-Савчук, М.Б.Панасюк та ін. розкривають сутність пробації як моделі ресоціалізації умовно засуджених осіб, особливості застосування пробації в різних країнах Західної, Центральної та Східної Європи та специфіку застосування альтернативних покарань в Україні [1]. Т. Пітателева характеризує нормативну базу соціальної роботи з неповнолітніми та молодими засудженими, зокрема, звільненими від відбування покарання з випробуваннями, та модель соціальної роботи із засудженими до альтернативних покарань та звільненими із місць позбавлення волі в м. Києві [4]. Н.В.Жукова, Е.Н.Ігнатова, Е.А.Ломник розкривають модель діяльності соціально-реабілітаційного центру для неповнолітніх щодо ресоціалізації неповнолітніх, засуджених умовно [6, с. 25-34].

Названі публікації повною мірою розкривають загальні питання ресоціалізації засуджених неповнолітніх, актуальні питання соціально-педагогічної роботи в Україні зі неповнолітніми засудженими, які перебувають у пенітенціарних установах, соціальної реабілітації неповнолітніх, що звільнилися із місць позбавлення волі, моделі та досвід роботи з ресоціалізації неповнолітніх, засуджених умовно, в країнах Європи. Проте питання соціально-педагогічної діяльності, спрямованої на ресоціалізацію неповнолітніх засуджених, які звільнені від відбування покарання та перебувають на обліку в установах виконання покарань, не пов'язаних із позбавленням волі, в Україні, повною мірою не розкриті.

Отже, завданням дослідження, результати якого розкриваються статтею, є визначення чинників, що заважають ресоціалізації неповнолітніх, звільнених від відбування покарання з випробуванням, та обґрунтування технології соціально-педагогічного забезпечення цього процесу.

Дослідження, проведене серед неповнолітніх, що перебувають на обліку в кримінально-виконавчій інспекції Києва (2005-2007 р.р.), показало, що найпоширенішими чинниками, що заважають їх соціальній адаптації, є:

1. Велика кількість проблем в сім'ї неповнолітнього.
2. Неадекватна педагогічна позиція батьків щодо неповнолітнього.
3. Низька успішність навчання та низький статус неповнолітнього в школі.
4. Накопичення невирішених особистісних проблем у неповнолітнього.
5. Вузька сфера інтересів неповнолітнього, невелика кількість соціально-ко-рисних інтересів, що можуть стати основою для особистісного та професійного вибору неповнолітнього, мотивувати його навчальну та професійну діяльність.
6. Невизначеність ціннісних орієнтацій неповнолітнього, сенсів життя та життєвих цілей.
7. Ризикованість способу життя неповнолітнього, яка проявляється у поєднанні великої кількості властивих неповнолітньому видів поведінки, що порушують норми здорового способу життя і заважають фізичному та психічному розвитку неповнолітнього та незначної кількості здорових, змістовних способів поведінки, що сприяють фізичному, психічному та духовному розвитку.
8. Посєднання у неповнолітнього декількох індивідуально-типологічних якостей (рис темпераменту, акцентуацій тощо), що за своїми проявами порушують загальні та вікові норми й заважають адаптивній поведінці неповнолітнього як в окремих ситуаціях, так і взагалі.
9. Неадекватна самооцінка неповнолітнього, нерозуміння ним власних сильних і слабих сторін, позитивних і негативних якостей.
10. Невеликий набір властивих неповнолітньому способів вирішення проблем, дій в складних життєвих ситуаціях.

Порівняння особистісних якостей і способу життя неповнолітніх засуджених, звільнених від відбування покарання з випробуванням у м. Києві (N=83) та їх однолітків, які навчаються у звичайних київських школах (N=316) надало можливість зробити наступні висновки:

- Немає суттєвих відмінностей з індивідуальних психологічних якостей неповнолітніх засуджених та їх однолітків з групи порівняння. Відмінності спостерігаються щодо якостей, які корелюють з відвертістю: екстраверсії, спонтанності, стеничності, сензитивності.

- Засуджені неповнолітні характеризуються нижчою самооцінкою, нижчим рівнем успішності навчання, нижче за однолітків оцінюють свої взаємовідносини з вчителями, мають менший репертуар інтересів та способів здорового змістовного активного проведення вільного часу;

- засуджені підлітки, порівняно з однолітками, частіше знаходяться під пильним контролем батьків. Гіперопіка може бути звичним стилем виховання в сім'ях засуджених, а може - реакцією на засудження. Тим не менше, це не створює необхідних умов для ресоціалізації засуджених підлітків. З іншого боку, представники групи порівняння частіше зустрічаються прояви порушень педагогічної позиції батьків. Вказані відмінності результатів можуть бути пов'язані і з меншою відвертістю, і більшою обережністю засуджених неповнолітніх;

- Засуджені неповнолітні частіше за однолітків зустрічаються з проблемами, пов'язаними із взаємодією з офіційними установами та правоохоронними органами.

- Суттєвих відмінностей щодо поширеності інших проблем не виявлено.

Проте серед засуджених підлітків більше таких, хто зустрічається зі значною кількістю проблем одночасно (як індивідуальних, так і сімейних). З іншого боку, серед засуджених неповнолітніх більше й таких, хто взагалі не вбачає у своєму житті проблем або вказує на малу їх кількість. Останнє може бути пов'язане з невідвертістю, низьким рівнем рефлексії або з психологічним захистом через відкидання проблем.

Основними виявленими в ході дослідження чинниками соціальної дезадаптації неповнолітніх засуджених можна вважати накопичення у неповнолітніх невіршених особистісних проблем, здебільшого пов'язаних із взаємодією з соціальним середовищем, і низький рівень особистісної культури та самосвідомості неповнолітніх. На тлі цих чинників неповнолітні засуджені, яким властиві дезадаптивні психологічні риси та викривлене уявлення щодо соціальних цінностей та норм поведінки, можуть скоїти повторні правопорушення. Як правило, в житті та особистості кожного окремого неповнолітнього наявні декілька з виявлених у ході дослідження чинників дезадаптації, проте їх перебіг унікальний у кожному конкретному випадку. Без подолання зазначених чинників повернення неповнолітнього до повноцінного правослухняного життя буде ускладнене. Переважна більшість чинників дезадаптації неповнолітніх засуджених носить соціальний та психолого-педагогічний характер, отже робота з їх ресоціалізації повинна здійснюватись методами соціальної роботи, соціальної педагогіки та практичної психології. При цьому така робота має носити планомірний, комплексний характер і здійснюватись на основі

єдиного плану, що відповідає потребам окремого неповнолітнього.

Діяльність з ресоціалізації неповнолітнього, звільненого від відбування покарання з випробуванням, має вирішити такі завдання:

- встановити причини протиправної поведінки конкретного неповнолітнього, чинники, що сприяють її формуванню, заважають виправленню та ресоціалізації;
- подолати особистісні чинники, що спричинюють протиправну поведінку або заважають соціальній адаптації;
- усунути чинники соціального середовища, що ускладнюють соціальну адаптацію дитини, спричинюють її проблеми, негативно впливають на формування її особистості та поведінки;
- сприяти закріпленню у дитини мотивації до законослухняної поведінки;
- сприяти розвитку позитивних особистісних якостей, оволодінню нею вміннями, необхідними для подолання проблем і задоволення потреб;
- сприяти створенню соціальних умов, необхідних для повноцінної життєдіяльності дитини;
- інтегрувати дитину до соціально-позитивного середовища.

Найпоширенішою у світовій практиці застосування альтернативних покарань моделлю ресоціалізації засуджених є модель пробації. Пробація (від лат. Probatio - випробування) - альтернативний позбавленню волі вид покарання, що передбачає не лише нагляд над засудженим та контроль за дотриманням ним умов звільнення, але й надання йому комплексної допомоги, спрямованої на подолання чинників, що призвели їх до скоєння злочину. Цю діяльність виконує служба пробації, головна мета якої полягає в захисті суспільства, попередженні повторних злочинів та сприянні реінтеграції правопорушника у суспільство. [1, с. 21]. Служба пробації - соціальна служба, що знаходиться у сфері захисту правопорядку. З особами, які перебувають під пробацією, проводиться різнопланова педагогічна та соціальна робота, що може включати індивідуальні виховні бесіди, консультації, тренінги комунікативних навичок, самоконтролю, тренінги з попередження та подолання згубних звичок. До її проведення залучаються як працівники служб пробації, так і співробітники інших агентств та соціальних служб [1, с. 22-23].

Проблемою роботи з ресоціалізації неповнолітніх, засуджених до покарань, не пов'язаних з позбавленням волі, в Україні є те, що КВІ не є соціальною службою, а отже не може надати підопічним необхідні для їх ресоціалізації соціальні послуги. З іншої сторони, соціальні служби та установи, які своїми функціями мають такі послуги надавати або проводити іншу роботу з непов-

нолітніми засудженими (ССД, ЦСССДМ, КМСН, психологічні служби системи освіти), організаційно не пов'язані між собою, працюють на основі різної методологічної та нормативної бази, і, таким чином, не забезпечують комплексності, системності і послідовності роботи з ресоціалізації неповнолітнього засудженого.

Таким чином, актуальним завданням соціальної роботи з неповнолітніми, звільненими від відбування покарання з випробуванням, є розробка такої моделі їх ресоціалізації, яка б відображала реальні умови та можливості КВІ та інших установ, залучених до цього процесу, та визначення відповідних методів роботи, доступних до використання в діяльності КВІ. Така модель була розроблена та апробована нами спільно з Державним департаментом України з питань виконання покарань в ході реалізації ряду проектів Українського фонду "Благополуччя дітей" протягом 2003-2007 р.р.

Відповідно до запропонованої моделі основними процедурами технології соціальної реабілітації неповнолітнього засудженого, звільненого від відбування покарання з випробуванням, є:

1. Встановлення контакту з неповнолітнім та його сім'єю, мотивування їх до співпраці і роботи над проблемами неповнолітнього.

2. Дослідження особистості неповнолітнього та соціальної ситуації його життєдіяльності (визначення особистісних чинників та чинників мікросередовища, що заважають соціальній адаптації неповнолітнього, сприяють формуванню у нього протиправної поведінки; визначення наявних ресурсів, що можна використати для соціальної адаптації та ресоціалізації неповнолітнього).

3. Планування заходів з реабілітації та ресоціалізації неповнолітнього (розробка фахівцями плану заходів та узгодження їх з неповнолітнім та його сім'єю).

4. Контроль за поведінкою неповнолітнього, за дотриманням ним умов звільнення від покарання, норм моралі і права, угоди щодо співпраці.

5. Психологічна та педагогічна реабілітація неповнолітнього (корекція дезадаптивних і розвиток соціально-позитивних індивідуальних якостей, подолання залежностей, сприяння вирішенню особистісних проблем).

6. Формування сприятливого соціального-педагогічного середовища навколо неповнолітнього (психологічна і педагогічна допомога сім'ї неповнолітнього, попередження негативного впливу на неповнолітнього його неформального оточення, організація індивідуального педагогічного підходу до неповнолітнього та захист його прав).

7. Соціальна реінтеграція та реадптація неповнолітнього (сприяння вирішенню ним побутових проблем, його навчання та трудовій діяльності; під-

тримка соціально-позитивної активності неповнолітнього).

8. Координація спільних дій з навчально-виховними закладами, правоохоронними установами, громадськими організаціями.

9. Оцінка процесу і результату реабілітації неповнолітнього.

Модель передбачає побудову системи взаємодії КВІ, соціальних служб, навчальних закладів та громадських організацій. Згідно з запропонованою моделю інспектор КВІ виконує роль координатора процесу ресоціалізації неповнолітнього засудженого (діяльності фахівців та служб, залучених до нього) та куратора неповнолітнього засудженого. Такі ролі витікають як із того факту, що інспектор КВІ є єдиною особою, з якою засуджений зобов'язаний взаємодіяти, та яка несе відповідальність за кінцевий результат його ресоціалізації.

До базових функцій інспектора КВІ, який безпосередньо працює з неповнолітнім засудженим, звільненим від відбування покарання з випробуванням, моделлю віднесені:

- контроль за дотриманням неповнолітнім норм правопорядку та умов звільнення від відбування покарання;
- встановлення та підтримка контакту з неповнолітнім, мотивація неповнолітнього до роботи над собою та до вирішення власних проблем;
- налагодження взаємодії з батьками (опікунами) неповнолітнього, мотивація їх до проведення виховної роботи з неповнолітнім та до співпраці з виховними установами і соціальними службами;
- проведення безпосередньої індивідуально-профілактичної роботи з неповнолітнім;
- залучення до роботи з ресоціалізації неповнолітнього правоохоронних органів, освітніх установ, соціальних служб та громадських організацій в роботі, координація їх діяльності щодо неповнолітнього;
- оцінка результатів діяльності з ресоціалізації неповнолітнього засудженого.

Фахівці інших установ працюють з неповнолітнім за спільним планом, між ними систематично відбувається обмін інформацією, налагоджена оцінка змін, що відбуваються в життєдіяльності і особистісному розвитку неповнолітнього.

Модель в цілому, а також ряд окремих методик було апробовано на базі територіальних підрозділів КВІ в Києві, Дніпропетровську і Тернополі. Запропоновані методики опубліковані [2; 8; 9] та можуть бути використані як в діяльності працівників КВІ, так і інших установ, залучених до роботи з ресоціалізації неповнолітніх засуджених. Після створення на базі кримінально-виконавчих інспекцій служб пробації запропонованої моделі діяльності вона має бути адаптована від-

повідно до структури служб та апробована в процесі практичної діяльності.

Література:

1. *Впровадження* альтернативних видів кримінальних покарань в Україні: Посібник / За ред. О.В.Беци. - К.: МП Леся, 2003. - 116 с.

2. *Інновації* в роботі з ресоціалізації неповнолітніх, засуджених до покарань, не пов'язаних з позбавленням волі: Методичні матеріали / За заг. ред. В.П.Лютого. - К., Державний департамент України з питань виконання покарань, 2004 р. - 112 с.

3. *Кривуша В.І.* Особливості ресоціалізації неповнолітніх злочинців. - К.: "МП Леся", 2000. - 140 с.

4. *Пітателева Т.* Технологія соціальної роботи з неповнолітніми, які засуджені до покарань, не пов'язаних з позбавленням волі, та тими, які перебувають, повернулись з місць позбавлення волі в територіальну громаду // Запровадження системи ювенальної юстиції в Україні: педагогічний аспект і ювенальні суди. - К.: Всеукраїнська фундація "Захист прав дітей", 2007. - С. 92-102.

5. *Правосудие* в отношении несовершеннолетних: Стандарты Организации Объединенных Наций - Донецк: "Донецкий мемориал", 2003. - 64 с.

6. *Ресоциализация* несовершеннолетних: проектный опыт. Научно-методическое пособие / под общей редакцией Г.И. Симоновой - М.: "Оргсервис 2000", 2005 г. - 140 с.

7. *Соціальна* адаптація осіб, звільнених від покарання: проблеми та шляхи їх вирішення / За заг. ред. О.В.Беци - К.: "Сфера", 2003. - 114 с.

8. *Соціальна* педагогіка: теорія і технології: Підручник / За ред. І.Д.Звереві - К.: Центр навчальної літератури, 2006. - 316 с.

9. *Соціальна*, педагогічна та психокорекційна робота з неповнолітніми, засудженими до покарань, не пов'язаних із позбавленням волі: Методичний посібник з питань соціальної реабілітації у громаді неповнолітніх засуджених / За науковою ред. І.Д.Звереві. - К.: Наук. світ, 2006. - 277 с.

10. *Соціальна* робота з неповнолітніми, які перебувають у місцях позбавлення волі / За ред. В.М. Синьова - К.: Державний центр соціальних служб для молоді, Державний департамент України з питань виконання покарань, 2003. - 222 с.

11. *Технологія* роботи з різними категоріями клієнтів центрів соціальних служб для молоді / С.В.Толстоухова, О.О.Яременко, О.В.Вакуленко та ін. К.: ДЦССМ, Державний інститут проблем сім'ї та молоді, 2003. - 88 с.